

UDK 808.62-25 (091)

Izvorni znanstveni rad

Primljen: studeni 1997.

Prihvaćen za tisak: 30. lipnja 1998.

Marijana Horvat

SLOŽENI GLAGOLSKI OBLICI ZA IZRAŽAVANJE PROŠLOSTI U ZOGRAFSKOM ČETVEROEVANĐELJU

U tekstu se analiziraju perfekt i pluskvamperfekt kao složeni glagolski oblici za izricanje prošlosti, s osobitim osvrtom na oblik, mjesto i funkciju pomoćnoga glagola *byti*, negaciju (ispred participa, ispred pomoćnoga glagola) i uporabu u rečenici. Da bi analiza bila potpunija, sadrži i statističku obradu podataka.

Oblici staroslavenskih glagola odavno su već opisani i definirana je njihova načelna klasifikacija. Jednostavni (sintetski) oblici: aorist, imperfekt i prezent, nisu izazivali dvojbu - svi su ih proučavatelji uključivali u sastav glagolskih vremena u svojstvu samostalnih gramatičkih jedinica. Nesuglasica je bilo kod složenih (perifrastičnih) glagolskih oblika za izražavanje vremenskih odnosa: perfekta, pluskvamperfekta, futura prvog i drugog, čija je uporaba u staroslavenskim spomenicima nešto rjeđa i koji su još uvijek nedovoljno istraženi. Stoga se u radu obrađuju perfekt i pluskvamperfekt kao složeni glagolski oblici

za izricanje prošlosti u *Zografskom četveroevandelju*, staroslavenskom kanonskom spomeniku s kraja 10. ili s početka 11. stoljeća. *Zografsko evanđelje* je nastalo na makedonskom području. Sastoji se od 303 pergamentna lista, pisano je glgoljicom, osim posljednjih šesnaest stranica koje su pisane ćirilicom. Ime je dobilo po bugarskom samostanu *Zografu*, čije je bilo vlasništvo. Pronašao ga je 1843. godine Antun Mihanović, a danas se čuva u Ruskoj nacionalnoj knjižnici u Petrogradu. Rukopis upućuje na duboku starinu, jezik je arhaičan, posebno tvorba i glasovi, a leksik je bogat. Izdao ga je 1879. godine Vatroslav Jagić. Moja je analiza rađena na Jagićevu izdanju pod naslovom *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*, fototipski ponovljenom u Grazu 1954. godine.¹

1. Perfekt

1.1. Tvorba, definicija i uporaba perfekta

Perfekt je složeni glagolski oblik jer se tvorio perifrastično: od participa preterita aktivnog drugog (*-l- participa*) i trajnog prezenta pomoćnoga glagola *byti*, koji se u svim slavenskim kao i u ostalim indoeuropskim jezicima tvorio od najstarijih indoeuropskih vremena od glagola sasvim druge osnove *-es-/s-*. Drugi aktivni particip preterita tvorio se od infinitivne osnove nastavcima *-lv*, *-la*, *-lo*. U staroslavenskom se jeziku trajni prezent glagola *byti* dobivao od osnove *es-* nastavcima *-mb*, *-si*, *-tv* za jedninu, *-mv*, *-te*, *-otv* za množinu i *-vě*, *-ta*, *-te* za dvojину.

U latinskoj glagolskoj promjeni se terminom *perfectum* označuju

¹ Korpus sam dopunila radom L. Moszyńskoga, 1961: *Ze studiów nad rękopisem Kodeksu Zografskiego*, Wrocław - Warszawa - Kraków, PAN, u kojem je autor ispravio neka Jagićeva čitanja. Jagić je glagoljski tekst transliterirao starom ćirilicom, a ja svoje primjere donosim u latinici: **а**=a **б**=b **в**=v **г**=g **д**=d **е**=e **ж**=ž **з**=z **ѕ**=s **л**=l **и**=i **і**=i **ѣ**=ě **к**=k **л**=l **м**=m **н**=n **о**=o **п**=p **р**=r **с**=s **т**=t **оу**=u **ѣ**=f **х**=h **ѡ**=ō **ѡ**=št **ц**=c **ч**=č **ш**=š **з**=b **ѣ**=b **ѣ**=y **ѣ**=ě **ю**=ju **ѣ**=ę **ѣ**=o **ѣ**=ję **ѣ**=jо

vremena izvedena od svršenoga preterita koja znače već gotovu izvršenu radnju. U *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva* nalazimo da u lingvistici ta riječ određuje *glagolsku kategoriju svojstvenu ie. jezicima u starijem razdoblju njihova razvoja, koja označuje sadašnje stanje, svršenost prethodne radnje, i koja se stoga može jednako razlikovati od sličnih oblika preterita, a također i prezenta* (Simeon 1969: 40), odnosno glagolsko vrijeme koje u sadašnjosti izražava ishod neke u prošlosti dovršene radnje. Haburgaev zato i definira perfekt glagolskim oblikom za označavanje ne djelovanja nego stanja prisutnog u trenutku govora (na što ukazuje nesvršeni prezent pomoćnoga glagola *byti*) koje se javlja upravo kao rezultat nekoga djelovanja završenoga u prošlosti - na što ukazuje particip (Haburgaev 1986: 204). Perfekt, dakle, izražava radnju koja je završena u prošlosti, ali čije posljedice još traju, odnosno upućuje na stanje nastalo kakvim prošlim djelovanjem, zbog kojega ga povezujemo i sa sadašnjim trenutkom. Takvu definiciju daje i Dostal, određujući perfekt kao oblik koji izražava rezultat djelovanja ili stanje proizašlo iz djelovanja (Bunina 1959: 63). Imajući u vidu razliku perfekta od aorista, većina istraživača navodi upravo rezultativno značenje perfekta. Meillet to ilustrira primjerom:

Mk. V. 39. *ī vršedъ g(lago)la imъ. čyto mlъvite. ī plačete sę. otrokovica nęstъ umrъla nъ svpitъ.* (str. 55.) za koji kaže da se perfektom izriče stanje koje je nastalo kao rezultat neke završene radnje (Bunina 1959: 62).²

Njemu se pridružuje i Kuznecov, također s mišljenjem da perfekt označava radnju završenu u prošlosti čiji je rezultat u sadašnjosti ili,

² Na tom primjeru mogu objasniti i Buninino razlikovanje "trenutka govora" od "sadašnjega trenutka" (*v. o. c.* str. 65.-69.). Bunina zastupa mišljenje da se perfektom mogu izreći samo one radnje koje su se dogodile i do "trenutka govora" i do "sadašnjega trenutka", što nam grafički približava:

---A-----C-----D-----B---

AB = "sadašnji trenutak", CD = "trenutak govora". Znači da se perfektom izriču samo one radnje koje su završile do vremenskoga odsječka A, jer su prošle i u odnosu na akt komunikacije i u odnosu na sadašnji period u kojemu se nalazi stanje nastalo nakon završetka radnje. Citirani primjer to potvrđuje, jer nastalo stanje (*svpitъ*) obuhvaća vremenski period i prije i poslije govornoga čina, što znači da je sadašnji period vrijeme od trenutka kad je djevojčica zaspala pa sve dok se ne probudi, i on u tom slučaju uključuje trenutak govora.

točnije, stanje koje se javlja nakon te završene radnje (Bunina 1959: 62).

Za takve je nijanse značenja perfekta Maslov predložio posebne termine: *akcijsko* i *statično* značenje perfekta (Bunina 1959: 63). On, nadalje, smatra da je za perfekt bitno rezultativno značenje koje shvaća kao aktualnost posljedica prethodno obavljene radnje; sama radnja nalazi se u jednom vremenskom planu, a njezine su posljedice u drugome vremenskom planu (Bunina 1959: 65).

Iako je Maslov zamjenom termina rezultativnost terminom posljedica značajno riješio broj slučajeva uporabe perfekta, vidjet ćemo da time još uvijek nisu objašnjene sve situacije uporabe perfekta. Ima dosta primjera uporabe perfekta za koje nije dovoljna samo interpretacija s pozicije rezultativnosti ili aktualnosti posljedica. Ako pogledamo sljedeći perfekt, tvoren od glagola nesvršenoga vida, teško da bismo ga objasnili kao aktualnost posljedice:

Mt. XXV. 24. *pristop ь že. primy. 1 talan'tь. reče g(ospod)i. věděhъ tę ěko žestokъ esi č(lově)kъ. žbnę ideže něsi sěčalъ.³ i sьbiraję joduže ne rastočivъ. (str. 37.).*

Taj nam primjer ne daje povod za zaključak o postojanju bilo kakvih posljedica radnje označene perfektom. Značenje te rečenice temelji se na suprotnosti, a perfekta na završenosti radnje.

U određenom su kontekstu bitniji uvjeti u kojima završava određena prošla radnja, odnosno okolnosti unutar kojih se ona odvija ili na kojima je ostvarena, što pokazuje primjer:

Mt. XXI. 16. *i rešę emu. slyšiši li čto si g(lago)ljotъ. i(išu)sъ že reče imъ ei něste li nikoliže čvli. ěko iz ustъ mladenečъ i sьsjošteihъ svvršilъ esi hvaljo. (str. 30.),*

u kojem je bit na sintagmi *iz ustъ mladenečъ i sьsjošteihъ*. U toj je rečenici perfekt dvaput uporabljen: prvi put apsolutno, u direktnom obraćanju, a drugi put relativno, kao konstatacija.

S obzirom na apsolutnu i relativnu uporabu vremenskih odredaba Bunina svrstava sve glagolske oblike u dvije velike skupine i u toj podjeli perfekt promatra kao oblik relativnoga vremena (Bunina 1959: 55). Analizirajući pronađeni korpus, ne mogu se s time složiti. U nje-

³ Moszyński navodi oblik *sěčlъ*, a ne *sěčalъ* (o. c. 1961., str. 49.).

mu možemo vidjeti ono što Katičić smatra specijalnim značenjem perfekta, tj. mogućnost izricanja gotove sadašnjosti, po čemu je perfekt semantički jedinstven i nezamjenljiv (Katičić 1991: 50). Gotova sadašnjost može biti upotrijebljena apsolutno i relativno, a izriče se perfektom, i to pretežito svršenih glagola, jer su posljedice gotove radnje bitnije od njezina protezanja u vremenu.

U *Zografu* apsolutnu gotovu sadašnjost imamo u svim upitnim rečenicama tipa:

Mt. XII. 5. *Li něste čvli vь zakoně. ěko vь sьboty. ěerei vь crkьve. sьsobotь skvrьnětь. ě ne povinьni sьtь.* (str. 15.) ili

Mk. XII. 10. *ni li sihь este kьnigь čvli. kamenь egože ne vrědu sьtvorišę zěždьpštei. sь by(stь) vь glavь oębly.* (str. 68.), jer je u njima prisutno direktno obraćanje sugovornicima, glagolski je oblik uporabljen u vremenu u kojemu se govori. Ako se u tim primjerima perfekt zamijeni aoristom, njime se više ne izriče apsolutna gotova sadašnjost nego apsolutna prošlost.

Apsolutna je gotova sadašnjost prisutna i u sljedećem primjeru:

Mt. XIX. 20. *g(lago)la emu junoša. vьsě si sьhranihь otr junosti moeę. česo esmь⁴ ešte ne dokonьčalь.* (str. 27.). Tu se radi o prvom licu jednine, a za prvo je lice bitna, za razliku od ostalih lica, doživljenost radnje, stanja ili zbivanja. Osim toga, postavljeno je direktno pitanje na koje se traži odgovor, što se ne može reći za perfekt u Lk. XIX. 8. *stavь že zakьheě. reče kь g(ospod)ju. se polь ěměniě moego g(ospod)i. damь ništěmь. ě ašte esmь kogo čimь obiděľь. vьzvraštь četvoricejь.* (str. 122.) jer je relativno uporabljen, u odnosu na trenutak o kojem se govori, a postojeće pitanje samo je retoričko, ne traži direktni ili trenutni odgovor.

Posebno su zanimljivi primjeri s dva perfekta, jer se u takvim slučajevima oni različito odnose prema trenutku govora. To smo imali u već citiranom primjeru Mt. XXI. 16., a slično je i u Mt. XIX. 4. *onь že otvěštavь reče ěmь něste li čvli ěko stvori ěskoni mjožьskь polь i ženьskь stvorilь ě estь* (str. 27.) u kojem je drugi perfekt uporabljen relativno. Relativna se gotova sadašnjost odnosi na svako vrijeme pa se

⁴ Ovdje je prepisivač/prevoditelj zamijenio jer jorom. Kontekst upućuje na prvo lice jednine, a ne množine.

radi o *svevremenskom* ili *gnomskom* perfektu koji u toj rečenici dolazi uz apsolutnu prošlost izrečenu aoristom *stvari*.

Svevremenski je perfekt prisutan i u ovim primjerima:

Mt. XXIV. 21. *bođetъ bo tъgda skrъbъ veliě. ěkaže ne byla. Otr načęla vsego mira. do selę. ni imatъ byti.* (str. 35.),

Mk. X. 9. *eže ubo b(og)ъ sъčetalъ estъ. ě(lově)kъ da ne razlōčatъ.* (str. 64.). ili

Mt. XI. 25. *Vъ to vrěmę. otъvęštavъ i(išu)s(ъ) reče. ispovędajō sę tebę o(t)ĉe. g(ospodin)i nebu i zemli. ěko utaiļъ esi si. otъ prěmōdryhъ i razumъnyhъ. i avilъ ě esi mladenъcemъ.* (str. 14.). U posljednjem se primjeru perfekt javlja unutar dijaloga koji je u funkciji pripovijedanja i baš ga zbog toga osjećamo svevremenskim.

Zaključimo da je perfekt redovito uporabljen tamo gdje je nužno označiti prošlu radnju povezanu sa sadašnjim trenutkom, bez obzira radi li se o pripovijedanju evanđelista: Lk. I. 4. *da razumęši. o nihъže naučilъ sę esi slovesehъ. utvrđdenъe.* (str. 80.)⁵ ili o glasu Krista ili kojega drugoga lika koji se predstavlja izravnom riječju, dijalogom: Lk. XVIII. 22. *Slyšavъ že i(išu)s(ъ) reče emu. ešte edinogo ne dokonъčalъ esi. v'sę eliko imaši prodađbъ. i razdai ništiimъ. i imęti imaši sъkrovište na n(e)b(e)s(ъ)hъ. i grędi po mnę.* (str.121.), Lk. XX. 28. *g(lago)ljošte. učitelju mosi nap'salъ estъ namъ. ašte komu bratrъ umъretъ. i my ženō. i tъ beštędnъ bođetъ. da poimetъ bratrъ ego ženō. i vъskręsitъ sěmę bratra svoego.* (str. 125.).

U svim navedenim primjerima govorna lica osjećaju povezanost radnje sa sadašnjim trenutkom. Glagolska je radnja doduše smještena u prošlost, ali je važnije to što je postavljena u bitan odnos sa sadašnjosti, u kojoj se nalazi stanje nastalo njezinim vršenjem. Tako nam prvi primjer kazuje da će Luka pokazati ispravnost učenja koje je primljeno te da će se to moći i vidjeti. U drugom primjeru postojanje nečega što još treba napraviti (*v'sę eliko imaši prodađbъ. i razdai ništiimъ.*) opravdava zaključak da to nije završeno (*edinogo ne dokonъčalъ esi.*). U posljednjem je primjeru jasno vidljiv ishod radnje:

⁵ Ovaj se primjer navodi kao jedini primjer uporabe perfekta u autorskoj riječi, što je nekim istraživačima dalo povoda za zaključak o nesvojstvenosti perfekta pripovijedanju, a drugima o utjecaju usmene riječi na književnost. v. Bunina, o. c. str. 76.

ljudi znaju i drže se onoga što im je Mojsije propisao. Upravo su ti ishodi bitni, zbog njih se pripovijeda, a samo s perfektom navedeni primjeri imaju svoje pravo značenje, jer se jedino njime može izreći gotova sadašnjost. Ako mu se ukine opreka po gotovosti, perfektu ostaje samo vremenska oznaka i tada označuje samo prošlu radnju, stanje ili zbivanje.

1.2. Odnos perfekta i aorista

U staroslavenskim su se spomenicima aorist i imperfekt mnogo češće upotrebljavali od perfekta i pluskvamperfekta. Neki su proučavatelji skloni razmišljanju o određenoj istovjetnosti aorista i perfekta u staroslavenskim spomenicima, pozivajući se na analize prijevoda s grčkoga jezika u kojima je grčko prošlo vrijeme, jednostavno, prevedeno slavenskim perfektom. Budući da se to uglavnom odnosi na drugo lice jednine, pobornici takva shvaćanja tumačili su to zamjenom aorista perfektom da bi se izbjegao nesporazum jer su u aoristu isti oblici za drugo i treće lice jednine.

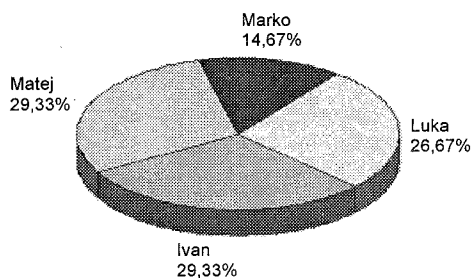
Pogorelov, naprimjer, analizira prijevode s grčkoga na staroslavenski jezik i uspoređuje odnos jednostavnih i složenih vremena. Kako grčki jezik nije imao složenih vremena, zaključuje da se slijedio original samo u slučajevima kad je grčko prošlo vrijeme prevedeno aoristom (ako se radi o svršenom glagolu) i imperfektom (ako se radi o nesvršenom glagolu), a uporabu perfekta objašnjavao je otklonom od originala izazvanim osobnim razlozima prevoditelja, pogotovo što su se zamjene odnosile uglavnom na drugo lice jednine. Opažanja Sloňskoga podudaraju se s onima Pogorelova. I on zaključuje da se u velikom broju slučajeva ne može primijetiti značenjska razlika između aorista i perfekta, a neravnomjernost razdiobe perfekta objašnjava nastojanjem da se izbjegne nesporazum koji bi se mogao javiti uslijed istih oblika aorista za drugo i treće lice jednine. Ta okolnost i mala uporabljivost prošlih složenih vremena navele su ga na zaključak da su imperfekt i pluskvamperfekt u periodu stvaranja prvih prijevoda bili u makedonsko-solunskim govorima novine. Tomu je naveo u prilog i činjenicu da su imperfekt i pluskvamperfekt nepoznati indoeuropskom

prajeziku.⁶ Argumentiranih tvrdnji protiv takvoga mišljenja je mnogo (Bunina 1959: 43). Radoslav Večerka u knjizi *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax II.* također primjećuje da se u stručnoj literaturi velika uporaba perfekta u drugom licu jednine najčešće tumači komunikativnom potrebom razlikovanja drugoga i trećega lica jednine sintetičkih preterita, ali ističe da je takvo objašnjenje samo djelomično točno. Preferiranje drugoga lica jednine, kaže, leži i u tome što se taj glagolski oblik pretežito rabio u *oratio recta* koji nastoji prikazati govornu situaciju u kojoj su govornik i slušatelj nazočni ili zamišljeni da su nazočni te se prošle radnje nastoje dovesti u vezu sa sadašnjim trenutkom, čemu pogoduje konstrukcija s *-l-* participom. I on svoju analizu perfekta temelji na usporedbi s aoristom, navodeći kako semantička granica između aorista i perfekta u staroslavenskom jeziku nije bila oštra, odnosno da je sam autor odlučivao hoće li svoju pozornost koncentrirati na prošlu radnju - tada će upotrijebiti aorist, ili na stanje/rezultat ostvaren nekom prošlom radnjom - što će izraziti perfektom (Večerka 1993: 167-168). Razlog predaji funkcija za iskazivanje prošlosti perfektu bio bi i u zamjeni temporalnih funkcija aspektnim (Jurić-Kappel 1990: 95-104). Tomu ide u prilog i konstatacija R. Simeona koji kaže da je perfekt u najstarijim indoeuropskim jezicima imao u prvom redu aspektno značenje (Simeon 1969: 40). Pretpostavimo da se radi o pojednostavljivanju u sustavu te da se semantički specifični oblici zamjenjuju neutralnijima. Odnosno, ako je perfekt u prvo vrijeme označavao radnju koja se vršila u prošlosti i čije posljedice još traju, kasnije se njime mogla označavati i takva radnja koja nije bila vezana za posljedice koje iz nje izviru, pa se i proširila uporaba perfekta, tj. razvila u smislu izricanja prave prošlosti, a aspektna se funkcija izražavala uporabom svršenih i nesvršenih glagola. To se dogodilo u našem jeziku, u kojem su u 14. stoljeću još vrlo žive gramatičke kategorije aorista i imperfekta, a danas u književnom jeziku imaju uglavnom stilističku uporabu.

⁶ O mišljenjima Pogorelova i Slovskeg *usp.* Bunina, o. c. str. 41. i 42.

1.3. Statistička obrada podataka

U *Zografskom četveroevanđelju* pronašla sam sedamdeset pet primjera uporabe perfekta: dvadeset dva primjera u *Evandjelju po Mateju*, jedanaest primjera u *Evandjelju po Marku*, dvadeset u *Evandjelju po Luki* i dvadeset dva u *Evandjelju po Ivanu*, što je ilustrirano slikom:



Statistička obrada dala je sljedeće podatke:

Perfekt	Matej	Marko	Luka	Ivan	Ukupno
1. lice jednine	1 4,55%	0,00%	1 5,00%	0,00%	2 2,67%
2. lice jednine	11 50,00%	3 27,27%	10 50,00%	18 81,82%	42 56,00%
3. lice jednine	4 18,18%	4 36,36%	7 35,00%	4 18,18%	19 25,33%
2. lice množine	6 27,27%	3 27,27%	1 5,00%	0,00%	10 13,33%
3. lice množine	0,00%	1 9,09%	1 5,00%	0,00%	2 2,67%
Ukupno	22 100,00%	11 100,00%	20 100,00%	22 100,00%	75 100,00%

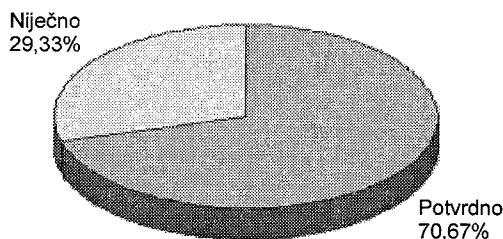
Iz tablice možemo vidjeti da perfekt niti jednom nije uporabljen u prvom licu množine niti u bilo kojem licu dvojine. Najveći broj primjera perfekta odnosi se na drugo lice jednine: *esi + -l- particip*, čiji je ukupan iznos četrdeset dva primjera ili 56%. Promatrajući svako evanđelje posebno, vidimo da, osim u *Evandjelju po Marku* u kojem prevladava treće lice jednine, u svim ostalim evanđeljima drugom licu jednine pripada bar 50% ukupne zastupljenosti. U tom je pogledu najzanimljivije *Evandjelje po Ivanu* jer se u njemu drugo lice jednine pojavljuje čak osamnaest puta ili 81,82 %.

Sljedeća tablica pokazuje omjer potvrdnih i niječnih oblika perfekta u *Zografskom evanđelju*.

Perfekt	Matej		Marko		Luka		Ivan	
	potvrđno	niječno	potvrđno	niječno	potvrđno	niječno	potvrđno	niječno
	75							
1. lice jednine	0,00%	1 1,33%	0,00%	0,00%	1 1,33%	0,00%	0,00%	0,00%
2. lice jednine	9 12,00%	2 2,67%	2 2,67%	1 1,33%	8 10,67%	2 2,67%	18 24,00%	0,00%
3. lice jednine	3 4,00%	1 1,33%	3 4,00%	1 1,33%	4 5,33%	3 4,00%	3 4,00%	1 1,33%
2. lice množine	0,00%	6 8,00%	0,00%	3 4,00%	0,00%	1 1,33%	0,00%	0,00%
3. lice množine	0,00%	0,00%	1 1,33%	0,00%	1 1,33%	0,00%	0,00%	0,00%
Ukupno	12 16,00%	10 13,33%	6 8,00%	5 6,67%	14 18,67%	6 8,00%	21 28,00%	1 1,33%

U odnosu na ukupno sedamdeset pet primjera postotak potvrđnih i niječnih primjera po evanđeljima je ovakav: *Evanđelje po Mateju* 16% : 13,33%, *Evanđelje po Marku* 8% : 6,67%, *Evanđelje po Luki* 18,67% : 8%, *Evanđelje po Ivanu* 28% : 1,33%.

Analiza je pokazala da je u *Zografskom evanđelju* perfekt pedeset tri puta uporabljen u potvrđnom obliku, a samo dvadeset dva puta u niječnom. Omjer u postocima pokazuje sljedeća slika.



1.4. Mjesto pomoćnoga glagola i participa unutar perfekta

Iako su oblik pomoćnoga glagola i participijalni oblik stajali slobodno, češće je pomoćni glagol stajao iza participa: *svršišil' esi* (Mt. XXI. 16.), *okamēnil' est'v* (Iv. XII. 40.). Pretpostavimo da je izbor bio stilistički uvjetovan, odnosno da je ovisio o prepisivačevom/prevoditeljevom osjećaju. Zbog boljega pregleda potvrđne sam primjere obradila odvojeno od niječnih.

1.4.1. Pomoćni glagol i particip u potvrđnim primjerima

1.4.1.1. Particip na -l- + trajni prezent pomoćnoga glagola biti

U *Evandjelju po Mateju* devet je primjera perfekta tvoreno po formuli" **-l- particip + trajni prezent glagola biti**: *prišelъ...esi* (VIII. 29.), *utailъ esi* (XI. 25.), *ïavilъ...esi* (XI. 25.), *razdělilъ sę estъ* (XII. 26.), *polъzevalъ sę esi* (XV. 5.), *upodobilo sę estъ* (XVIII. 23.), *stvorilъ...estъ* (XIX. 4.), *stvorilъ esi* (XX. 12.), *sъvrъšilъ esi* (XXI. 16.).

U *Evandjelju po Marku* pet je takvih primjera: *prišelъ esi* (I. 24.), *polъzevalъ esi* (VII. 11.), *sъtvorilъ...estъ* (X. 6.), *sъčetalъ estъ* (X. 9.) i *varila estъ* (XIV. 8.).

Evandjelje po Luki sadrži osam primjera: *naučilъ sę esi* (I. 4.), *vъzveličilъ estъ* (I. 58.), *prišelъ esi* (IV. 34.), *sъdilъ esi* (VII. 43.), *utailъ esi* (X. 21.), *učilъ esi* (XIII. 26.), *vъsprijelъ esi* (XVI. 25.), *nap'salъ estъ* (XX. 28.).

Najviše je primjera u *Evandjelju po Ivanu* - petnaest: *prišelъ esi* (III. 2.), *iměla esi* (IV. 18.), *vidělъ estъ* (VI. 46.), *rodilъ sę esi* (IX. 34.), *vidělъ...esi* (IX. 37.), *okaměnilъ estъ* (XII. 40.), *dalъ esi* (XVII. 2., 4., 5., 6. dva puta, 9., 11., XVIII. 9.) i *vъzljubilъ...esi* (XVII. 11.).

Možemo primijetiti da su svi ti primjeri u drugom (dvadeset sedam primjera) i trećem licu jednine (deset primjera), od kojih su dva ženskoga roda (Mk. XIV. 8. *varila estъ* i Iv. IV. 18. *iměla esi*) i jedan srednjega (XVIII. 23. *upodobilo sę estъ*), dok su svi ostali muškoga roda.

I u staroslavenskom je jeziku akuzativ povratne zamjenice uz glagol upućivao na povratnost glagola. Glagol je u perfektu samo pet puta potvrđen u povratnom obliku: Mt. XII. 26. *razdělilъ sę estъ*, XV. 5. *polъzevalъ sę esi* i XVIII. 23. *upodobilo sę estъ*, Lk. I. 4. *naučilъ sę esi* i Iv. IX. 34. *rodilъ sę esi*. U svim se situacijama povratna zamjenica se nalazi između participa i pomoćnoga glagola, dakle uporabljena je nenaglašeno, u službi enklitike, pa se veže uz prvu naglašenu riječ ispred sebe.⁷

⁷ Iz stilističkih razloga, kada su to zahtijevala pravila poretka riječi ili sam jezični osjećaj prevoditelja/prepisivača, perfekatska je sintagma mogla biti "razbijena" i ostalim

1.4.1.2. Trajni prezent pomoćnoga glagola *byti* + particip na *-l-*

Takva je situacija znatno manje potvrđena - u svega šesnaest primjera, čija je razdioba po evanđeljima sljedeća: Mt. XXV. 20. i 22. *esi předalъ* i XXVI. 50. *esi přišlъ*; Mk. VIII. 3. *sъtvъ přišli*; Lk. II. 31. *esi ugotovalъ*, XI. 27. *si sъsalъ*, XI. 40. *estъ sъtvorilъ*, XIX. 8. *esmb...obidělъ*, XIX. 15. *sъtvъ sъtvorili*, XXIII. 35. *estъ s(ъ)paslъ*; Iv. VII. 31. *estъ sъtvorilъ*, VIII. 57. *esi vidělъ*, XVI. 30. *esi išlъ*, XVII. 2. *esi dalъ*, XVII. 26. *esi vъzljubilъ*, XVIII. 35. *esi sъtv(o)rilъ*.

Ovdje bih posebno izdvojila primjer *si sъsalъ* (Lk. XI. 27.) u kojem trajni prezent drugoga lica jednine pomoćnoga glagola *byti* iznimno dolazi u nenaglašenu obliku pa glasi samo *si*, dakle identičan je s prezentskim nastavkom za drugo lice jednine glagola s tematskim morfemom *-ø-* u prezentu koji se izvodi iz praindoeuropskoga medijalnog *-saí*.⁸

1.4.2. Negacija uz *perfekt*

Niječni se oblik tvorio niječnom česticom *ne* koja se obično nalazila ispred pomoćnoga glagola stapajući se s njim u jednu riječ. S obzirom da ipak postoji manji broj drukčijih potvrda, i ovdje je moguće svrstavanje primjera po tvorbenim skupinama.

1.4.2.1. *Něsmъ* + *-l-* particip

Negacija se, kako sam već rekla, najčešće tvorila česticom *ne* koja se dodavala ispred pomoćnoga glagola. Tako su iz oblika *ne-esmb*, *ne-esi*, *ne-estъ* itd. nastali oblici *něsmъ*, *něsi*, *něstъ* itd. jer je dugo *e* prešlo u *jat*. Ti su oblici redovito stajali ispred participa. U *Zografskom evanđelju* ukupno je trinaest takvih negacija. Najviše je potvrda u *Evanđelju po Mateju*: *něste...čbli* (XII. 3. i 5., XIX. 4., XXI. 16., XXI. 42., XXII. 31.) i *něsi sěčalъ* (XXV. 24.). U *Evanđelju po Marku* dva se puta pojavljuje sintagma *něste...čbli* (II. 25. i XII. 26.) i jedanput *něstъ*

zamjenicama ili upitnom riječcom *li*, na što u popisu primjera upućuje trotočje.

⁸ Moszyński je na temelju svoga proučavanja rukopisa utvrdio postojanje očekivanoga oblika, dakle *esi*, a ne *si* kako je u Jagića. V. Moszyński, o. c. 1961., str. 70.

umrĕla (V. 39.), koja je i primjer negacije u *Evandĕlju po Luki* (VIII.52.), uz *nĕstĕ prišĕlĕ* (IX. 55). U *Evandĕlju po Ivanu* imamo samo *nĕstĕ stvorilĕ* (VIII. 40.).

1.4.2.2. *Ne ispred participa*

a) Niječnica je mogla kao proklitika stajati ispred participa, upotrebljavajući se naglašeno ili nenaglašeno, što ovisi o naglasku riječi na koju se veže. Tri su potvrde za poredak "**ne + particip + esi**": *ne... sĕlĕ esi* (Mt. XIII. 27.), *ne dalĕ esi* (Lk. XV. 29.) i *ne dokonĕčalĕ esi* (Lk. XVIII. 22.).

Osvrnula bih se na primjer iz *Mateja* XIII. 27. *prišĕdĕše rabi g(ospod)inu rešĕ. g(ospod)i ne dobro li sĕmĕ sĕlĕ esi na selĕ tvoemĕ. otĕ kĕdu ubo imatĕ plĕvelĕ.* (str. 18.). Staroslavenski se jezik u rečenici uglavnom zadovoljavao jednom negacijom, a objekt bi obično bio u genitivu (Hamm 1974: 184). U ovoj je rečenici razlog pojavi akuzativa *sĕmĕ* u tome što je glagol bio prijelazan, bez obzira što je objekt u tom položaju bio zahvaćen negacijom koja tek u kasnijem tijeku misli pristupa glagolu.

b) Niječna je čestica u samo dva primjera zabilježena između prezenta pomoćnoga glagola i participa, i to oba puta za glagol *dokonĕčati*: Mt. XIX. 20. *esmĕ...ne dokonĕčalĕ* i Mk. X. 21. *esi ne dokonĕčalĕ*. Takva se konstrukcija u hrvatskom jeziku obično prevodi prezentom glagola *nedostajati*.

c) Poznato je da iz perfekatske sintagme može biti izostavljen prezent pomoćnoga glagola, što obično pridonosi većoj ekspresivnosti izričaja i zbijenosti pripovjedačkoga stila. U *Zografskom četveroevandĕlju* nalazimo dva takva slučaja: Mt. XXIV. 21. *boĕdetĕ bo tĕgda skrĕbĕ veliĕ. ĕkaže ne byla. Otĕ načĕla vsego mira. do selĕ. ni imatĕ byti.* i Lk. XI. 40. *bezumni. ne iže li estĕ. stvorilĕ. vĕnĕšĕnee. i vĕnĕtrĕnee stvorilĕ.* (str. 107.). U drugom je primjeru potvrдна rečenica *iže estĕ. stvorilĕ. vĕnĕšĕnee* ("onaj koji je stvorio vanjštinu") umetnuta u niječnu upitnu rečenicu *ne li i vĕnĕtrĕnee stvorilĕ* ("nije li stvorio i unutrašnjost"). Pretpostavimo da je dvaput tvoreni perfekt od istoga glagola u jednoj rečenici bio razlogom ispuštanja pomoćnoga glagola pri drugoj tvorbi. Time je izbjegnuto cjelovito ponavljanje iste sintagme i povećana ekspresivnost.

1.4.2.3. *Ni kao negacija*

Specifičan način nijekanja imaju primjeri Mk. XII. 10. *ni li sihъ este kъnigъ čbli...* i Lk. VI. 3. *...ni li sego este čbli...* jer se u njima u svojstvu niječne čestice pojavljuje veznik *ni*, čije je značenje i inače uvijek niječno.

Možemo zaključiti da se u *Zografskom četveroevanđelju* negacija tvorila niječnom česticom *ne* čije mjesto u rečenici nije bilo točno određeno i isključivo, a funkciju niječnice mogao je preuzeti i veznik *ni*.

2. Pluskvamperfekt

2.1. *Tvorba pluskvamperfekta*

Pluskvamperfekt je također složeni glagolski oblik. U staroslavenskom se jeziku pluskvamperfekt tvorio od *-l-* participa kojemu se dodavao perfekt, imperfekt ili aorist pomoćnoga glagola *byti*. Pomoćni glagol u toj skupini gubi svoje leksičko značenje i baš zbog toga takva skupina može izražavati neki drugi vremenski odnos. U *Zografskom četveroevanđelju* pluskvamperfekt je vrlo rijedak. Najviše je primjera u *Evanđelju po Ivanu* - osam. U *Evanđelju po Luki* pluskvamperfekt se javlja pet puta, u *Evanđelju po Marku* jedanput, a u *Evanđelju po Mateju* nijednom. Bitno je spomenuti da *Zografsko četveroevanđelje* ne sadrži niti jedan primjer pluskvamperfekta tvorenog od perfekta pomoćnoga glagola *byti* i *-l-* participa, što ukazuje na starinu ovoga dokumenta. Svi zabilježeni pluskvamperfekti pri tvorbi koriste imperfekt ili aorist glagola *byti*, npr.

Iv. IV. 8. *učenici bo ego ošbli běahō vъ gradъ. da brašbna kupęť.* (str. 140.), Iv. XI. 19. *ī mnozi že běahō prišbli. kъmar t ē ī marī. da utěšęť ī. o bratě eju* (str. 157.) ili

Mk. I. 33. *ī bē vъsb gradъ svbъralъ se kъ dvъremъ.* (str. 48.).

Osvrnula bih se na ovaj drugi način tvorbe pluskvamperfekta, konkretno na oblik glagola *byti*. U staroslavenskom se jeziku glagol *byti* imao jedan poseban oblik koji neki istraživači zovu aoristom, a drugi preteritom. Glasio je ovako: *běhъ, bē, bē, bēhomъ, bēste, bēše,*

běhově, bęsta, bęste. Značenje toga oblika je imperfekatsko (Damjanović 1995: 110).⁹ Van Wijk piše da za *jesmь* postoji imperfekt koji se pravilno reflektira: *bęahъ, bęaše...* i drugi *bęhъ, bę...* koji se tvori po uzoru na *s-aorist*, ali se upotrebljava kao imperfekt. Pretpostavlja da je fleksija *bęhъ, bę, bę...* starija od fleksije *bęahъ, bęaše, bęaše...* i da je do zamjene najprije došlo u trećem licu množine (Van Wijk 1931: 226). Time možemo objasniti sljedeće, tj. činjenicu da su svi zabilježeni primjeri pluskvamperfekta u *Zografskom četveroevanđelju* u trećem licu jednine ili množine, a tu kao da postoji određena pravilnost: ako se radi o trećem licu jednine, obvezatno je upotrijebljen aoristni oblik - dakle *bę*, a kada je riječ o trećem licu množine, imamo imperfektni oblik *bęahъ*, što znači da je do zamjene dolazilo postupno i sustavno. Ilustrirat ću to primjerima:

Lk. XV. 24. *ęko s(yn)ъ moi sь. mrъtvъ bę ї ožive. їzgyblъ bę ї obręte sę. ї načęšę veseliti sę.* (str. 116.), odnosno

Iv. IX. 8. *spsędi že. ї iže bęahъ vidęli pręžde. ёko prositelъ bę. g(lago)lahъ. ne sь li estъ sędę ї prose. ovi g(lago)lahъ ёko sь estъ.* (str. 153.).

Oblik *bę* nalazi se u jedinom primjeru iz *Evanđelja po Marku*, četiri puta u *Evanđelju po Luki* i četiri puta u *Evanđelju po Ivanu*. Imperfektni je oblik *bęahъ* potvrđen pet puta: jedanput u *Evanđelju po Luki* i četiri puta u *Evanđelju po Ivanu*.

Oblik pomoćnoga glagola uglavnom je stajao ispred participa; samo tri puta dolazi iza njega: Lk. XV. 24. i XV. 32. *їzgyblъ bę* te Iv. IV. 8. *ošbli bęahъ*.

Negacija se javlja ispred pomoćnoga glagola: Lk. XXIII. 51. *sь ne bę pristalъ svętę. ї dęlę ihъ...* (str. 133.), Iv. VI. 17. ... *ї ne u bę prišlъ kъ nimъ ї(isu)s(ъ).* (str. 145.), Iv. VII. 30. ...*ёko ne ju bę prišlъ godъ ego.* (str. 149.), Iv. VIII. 20. ...*ёko ne ju bę prišla godina ego.* (str. 151.), Iv. XI. 30. *ne bę že ne u ї(isu)s(ъ). prišlъ vъ vbsь...* (str. 158.). Četiri je puta negiran isti glagol, a dva se puta radi o potpuno istom kontekstu.

Povratna zamjenica *сę* mogla je biti ispred pomoćnoga glagola: ...*сę bęahъ svložili...* (Iv. IX. 22.) ili iza participa: *ї bę vbsь gradъ*

⁹ isto v. *Gramatika na starobęlgarskija ezik*, str. 300.

сѣбрахъ се... (Mk. I. 33.). To su jedini primjeri povratnih glagola u pluskvamperfektu.

Iz posljednjega se primjera vidi da pomoćni glagol i particip nisu uvijek slijedili jedan iza drugoga, tj. između se znao naći subjekt ili objekt (za objekt v. Lk. XXII. 47.).

Što se tiče kategorije roda, jedan je primjer u ženskome rodu (Iv. VIII. 20.), a svi su ostali muškoga roda.

2. 2. Definicija i uporaba pluskvamperfekta

Pluskvamperfekt se obično naziva pretprošlim vremenom, jer ukazuje na prošlost koja je prošla s obzirom na neku drugu, bližu prošlost. Pretprošlost se veže isključivo za svršeni vid: *ošli běahō* (Iv. IV. 8.), *běahō prišli* (Iv. XI. 19.) ili *bě znameně dalъ* (Lk. XXII. 47.). Svi su primjeri u *Zografskom četveroevandlju* tvoreni od glagola svršenoga vida.

Kako je pluskvamperfekt upućivao na radnju koja je prethodila nekoj drugoj prošloj radnji, jasno je da se rabio relativno, uglavnom u složenim rečenicama. Tada je glagol kojim se izricala druga, bliža prošla radnja bio u aoristu ili imperfektu, što se vidi iz primjera:

Lk. XV. 32. *възвеселити же се ѿ въздратовати подobaаше. ѣко братръ твоѿ съ мрътвъ бѣ ѿ оживе. изгыблѣ бѣ ѿ обрѣте се.* (str. 116.).

Ako se upotrebljavao samostalno, iz konteksta je bilo jasno da je radnji prethodila neka druga radnja. Tako je u primjeru:

Mk. I. 33. *ѿ бѣ въсѣ градъ сѣбрахъ се къ двѣремъ.* (str. 48.).

Pluskvamperfekt se obično nalazio unutar zavisno složene rečenice, i to u njezinom zavisnom dijelu: Iv. VIII. 20. *...ѣко не ю бѣ пришла година ego* primjer je uzročne rečenice, dok su Lk. V. 17. *...ѿ законоучителе. ѿже бѣahō приšli...* i Iv. IX. 8. *сосѣди же. ѿ ѿже бѣahō видѣли прѣжде...* primjeri atributnih rečenica. Bilježimo ga i u glavnome dijelu zavisno složene i mnogostruko složene rečenice:

Lk. XXIII. 51. *съ не бѣ присталъ свѣтѣ. ѿ дѣлѣ ѿнъ. отъ ари-мат ѣйе. града ѿюдѣйска. ѿже чааше ѿ тѣ c(ѣса)r(b)s(tv)иѣ b(o)жиѣ.* (str. 133.) i

Iv. XI. 30. *не бѣ же не у ѿ(ѿсу)s(ъ). приšli въ въсѣ. нъ бѣ на мѣстѣ еште. ѿдеже сръте ѿ мар'та.* (str. 158.). U prvome je slučaju glavnoj rečenici dopuna zavisna atributna rečenica *ѿже чааше ѿ тѣ*

c(ěsa)r(b)s(tv)iě b(o)žiě., dok se u drugome slučaju radi o mnogostruko složenoj rečenici koja uz glavnu ima i nezavisnu suprotnu rečenicu *nbě na měště ešte.* i zavisnu mjesnu *ideže sbrěte i mar'ta.*

Iako je pluskvamperfekt u sastavu nezavisnih rečenica unutar složene rečenice rijedak, ima ga među ovim malobrojnim primjerima iz *Zografskoga evanđelja*: Lk. XV. 24. i 32. te Iv. VI. 17. i XI. 19.

Dva je puta (Lk. XV. 24. i 32.) uporabljen u direktnom obraćanju, u dijalogu oca i sina, dok se ostali slučajevi odnose na autor-sko pripovijedanje.

Katičić piše da se pluskvamperfektom, osim pretprošlosti, može izricati i gotova prošlost, tj da se rečenični sadržaji *mogu razumjeti s oprekom po gotovosti i s njezinom neutralizacijom, pa samo sugeriraju jedno ili drugo razumijevanje kao primjerenije* (Katičić 1991: 61).

Na kraju ćemo zaključiti da između perfekta i pluskvamperfekta postoji određena sličnost. Pluskvamperfekt se često naziva i perfektom pomaknutim u prošlost (Bunina 1959: 79; *Gramatika na starobŭlgarskija ezik* 1991: 300). Iako oba vremena ukazuju na prošlost, među njima postoji bitna razlika: perfekt ukazuje na prošlost koja je u bitnom odnosu sa sadašnjosti, a pluskvamperfekt na prošlost koja prethodi danom periodu prošloga, tj. perfekt može značiti predsadašnje, a pluskvamperfekt pretprošlo vrijeme. Kako perfekt kazuje da posljedice neke prošle radnje traju u sadašnjosti, tako pluskvamperfekt izriče da je stanje nakon izvršene radnje postojalo još u prošlosti. Zato ga Simeon i naziva nekim prošlim prezentskim perfektom (Simeon 1969: 65).

LITERATURA

- Bunina, I. K. 1959: *Sistema vremen staroslavjanskoga glagola*, Akademii nauk SSSR, Moskva.
- Damjanović, S. 1995: *Staroslavenski glasovi i oblici*, Jadranka Filipović, Zagreb.
- Diels, P. 1932.-1934: *Altkirchenslavische Grammatik*, I. i II. dio, Heidelberg.
- 1991: *Gramatika na starobŭlgarskija ezik*, Izdatelstvo na Bŭlgarskata akademija na naukite, Sofija.
- Haburgaev, G. A. 1986: *Staroslavjanskii jazyk*, Moskva.

- Hamm, J. 1974: *Staroslavenska gramatika*, ŠK, Zagreb.
- Jurić-Kappel, J. 1990: O aoristu u srpskohrvatskom jeziku, *CROATICA - SLAVICA - INDOEUROPAEA*, Wiener Slavistisches Jahrbuch, Wien, str. 95.-104.
- Katičić, R. 1991: *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, HAZU, Zagreb.
- Kurz, J. 1930.-1931, 1932: *K Zografskému evangeliu*, *Slavia* 9, Praha, 1930.-1931., str. 465.-489., 673.-696.; *Slavia* 11, Praha, 1932., str. 385.-424.
- Kuznecov, P. S. 1961: *Očerki po morfologii praslavjanskogo jazyka*, Akademija nauk SSSR, Moskva.
- Moszyński, L. 1961: *Ze studiów nad rękopisem Kodeksu Zografskiego*, Wrocław - Warszawa - Kraków, PAN.
- Simeon, R. 1969: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, II. dio, MH, Zagreb.
- 1958-1997: *Slovník jazyka staroslověnského*, (J. Kurz, Z. Hauptov... glavni red.), Československ... Akademie věd, Praha.
- Večerka, R. 1993: *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax II.*, zbornik *Monumenta linguae slavicae XXXIV (XXVII,2)*.
- Wijk, Nicolaas van 1931: *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache*, I. dio, Berlin.

COMPLEX VERBAL FORMS WHICH EXPRESS THE PAST IN THE CODEX ZOGRAPHENSIS

Summary

In the paper the author discuss two complex past tenses - the perfect tense and the pluperfect tense, in the *Codex Zographensis*, an Old Church Slavonic Glagolic monument.

Perfect tense is formed by the I-participle and the imperfective (Continuous) present tense of the auxiliary verb *byti*; the pluperfect tense is formed by the I-participle and the aorist or the imperfect tense of the auxiliary verb *byti*. In the ZO no examples of the pluperfect tense formed by means of the perfect tense of the auxiliary verb *byti* could be found.

Although both tenses indicate past, there is an essential difference between them: the perfect tense indicates the past which is in an essential relationship with the present; the pluperfect tense marks the past which pre-

cedes an other time in the past.

ključne riječi: perfekt, pluskvamperfekt, složeni oblici za izricanje prošlosti, Zografsko četveroevandelje

key words: Codex Zographensis, complex past tenses, perfect tense, pluperfect tense